

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.8

Ігор Постолюк*Часопис урбаністичних студій "Місто: історія, культура, суспільство",
Україна***ПРОБЛЕМАТИКА МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ****Ihor Postolnyk**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1459-3153>*Journal of Urban Studies "City: History, Culture, Society", Ukraine***PROBLEMS OF MEDICAL CARE OF UKRAINIAN PEASANTRY
OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY
IN THE RUSSIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHY
OF THE PROBLEM**

The article is devoted to the analysis of the existing scientific research concerning the medical provision of the Ukrainian peasantry in the second half of the 19th century. The beginning of the exploration of this subject, which accents have changed with time and development of historical science, is outlined. A circle of researchers studying the medical system in the Russian Empire is revealed. The main views on this problem are presented and existing assessments of health system development are identified. The role and place of Zemstvo reform in achieving the availability of health care in rural areas has been established. Not only the Ukrainian rural community was analyzed, but also the problems of the sanitary and hygienic situation of agricultural workers. Prospective areas of research are identified, which may serve to further study of the outlined topic.

Keywords: Ukrainian peasantry, Russian Empire, medical system, health care.

На сучасному етапі історичні дослідження, які стосуються історії українського селянства другої половини XIX століття все більше уваги звертають на питання побутового життя, особисті та колективні практики, проблематику ментальності та світогляду. Серед побутових тем важливою складовою залишається питання медичного забезпечення селянства, санітарно-гігієнічного стану та громадського здоров'я загалом. Ця тема в своїй основі наповнена різноманітним матеріалом, позаяк поєднує особливості тогочасної урядової політики, розвитку медичних служб та багатьох соціально-економічних процесів. Внаслідок цього тема медичного забезпечення не виступає однобокою, а поєднує в собі надзвичайно багато аспектів, які безпосередньо впливають на загальне тло вивчення минулого українського селянства. Окрім загального розвитку системи охорони здоров'я у Російській імперії тут важливим є елементи локалізації цієї системи, її ефективності та матеріального стану, доступності та гнучкості.

На початку слід підкреслити особливості розвитку медицини у XIX – початку XX століття. В цей період відбувалися значні наукові досягнення стосовно формувань знань відносно людського тіла та фізіології, тогочасні медики отримували до своїх рук більш досконалі та наукові методи лікування. Особливого значення набувала розбудова системи суспільної охорони здоров'я, дотримання певних стандартів гігієни та санітарного стану. Медики європейських країн почали закладати основи боротьби проти епідемій та інфекційних захворювань. Модернізаційні процеси ставили перед медициною нові виклики, нові форми співпраці та співжиття соціуму. Це було пов'язано з процесами індустріалізації, трудовою та соціальною міграцією населення.

До другої половини XIX століття медичні заклади в Російській імперії були малочисельними, погано забезпеченими та демонстрували неготовність надавати високий рівень кваліфікованого медичного забезпечення. При цьому соціальна структура суспільства, яка була заснована на майновій

та правовій нерівності, заперечувала рівні можливості у доступі до медичної сфери, особливо для селянства. Абсолютно справедливою є теза, про те що в цей період побутово-гігієнічні умови життя селянства були на низькому рівні. Це підтверджують не тільки праці практикуючих лікарів, а й невтішна статистика що констатувала велику смертність, особливо дитячу¹. До 1864 року в Російській імперії медична допомога селянства не надавалась систематизовано, лікарні та медичні заклади на той момент існували в великих губернських центрах. Існуюча на той час медична система демонструвала неготовність до діагностики та лікування значного обсягу пацієнтів.

У 60-х роках XIX керівництво Російської імперії розпочало складний процес модернізації імперії, який в історіографії отримав назву «Великі реформи». Внаслідок політики уряду зміни почалися в усіх сферах життя держави, адже була реалізована земельна, фінансова, земська, освітня та військова реформи. Реформа земського управління, що передбачала створення системи самоуправління у сільських регіонах, мала опікуватися в тому числі й питаннями охорони здоров'я. У Російській імперії саме земська реформа мала чи не найбільший вплив на медичне забезпечення селянства та на розвиток системи громадського здоров'я.

Автори різних періодів (від кінця XIX століття до сучасного нам періоду) констатують той факт, що до появи системи земської медицини селянство у складі Російської імперії не мали організованої медичної допомоги². Формування цієї системи представлено як хаотичний процес, що був скоріше ініційованим потребами на місцях, аніж централізованою політикою уряду. Після 1864 року та початку реформи земства почали запрошувати лікарів для проведення заходів спрямованих на створення медичного забезпечення селян. Та й тут був надзвичайно складний період 60-х років XIX століття, коли земства не мали фінансових ресурсів для забезпечення медичних установ, більше покладалися на залучення коштів на локальному рівні, стверджуючи що селянам необхідно опікуватись школами та лікарняними пунктами, так як вони безпосередньо користуються цими установами³. Поширення набувала практика фінансування фельдшерів за рахунок селянства. З розвитком фінансових можливостей земств постала можливість утворити більш дієву та досконалу систему. Протягом 70-80-х років відбувся перехід від об'їзної системи медичної допомоги, що представила неефективність протягом кінця XVIII – першої половини XIX століття, до дільничної системи надання медичної допомоги. Це сприяло розширенню мережі медичних закладів та формування нових медичних кадрів.

Саме земства розпочали формування санітарної системи, яка була б спрямована проти спалахів інфекційних хвороб, покращення санітарно-гігієнічного стану. Вводилися посади санітарного лікаря, хоча така практика була реалізована лише в половині земств на території усієї імперії, подекуди діяльність таких установ була скасована і тому прогрес було складно відслідкувати та належним чином оцінити. Аналізуючи описи діяльності земств у тогочасних авторів складається враження про більше наміри аніж конкретні дії у цій сфері. Шукаючи відповіді на це питання дослідники підкреслювали заплутаність фінансування земської діяльності та часту зміну пріоритетів в роботі окремого земства⁴.

У сфері відповідальності земських установ також перебувало і питання забезпечення громадського побуту, умов життя найманих працівників, соціальні питання. Так зокрема в Чернігівській та Полтавській губернії було врегульовано умови роботи сільськогосподарських робітників, було обмежено доступ до виробництва неповнолітніх робітників. Але такі сюжети була більше виключенням з загальної пасивності земств у питанні врегулювання сфери сільськогосподарських робітників.

За роки існування земської реформи виникла розгалужена мережа періодичних видань, що розкривали ті чи інші аспекти існування медичного забезпечення, санітарно-епідеміологічного стану, ставлення селянства до особистого здоров'я та гігієни, приклади з медичної практики. Звісно такі тексти ми не можемо розглядати як повноцінне історіографічне джерело, про те вони можуть претендувати на своєрідні початки дослідження заявленої в статті теми. Висновки практикуючих лікарів були невтішними. Не дивлячись на заходи земств селянство не тільки не переставало

¹ Миронов, Б. (1999). *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.)*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1, 450.

² Мирский, М. (1996). *Медицина России XVI – XIX веков*. Москва; Росспэн, 302.

³ Абрамов, Я. (1889). *Что сделало земство и что оно делает*. Санкт-Петербург, 36.

⁴ Ченькаев, В. (1903). *Губернская земская медицина. Саратовская земская неделя*, 2, 1-4.

страждати від захворювань, а й продовжувало ігнорувати можливість отримання медичної допомоги, користуючись хибними стереотипними поглядами¹.

Перші оцінки земська реформа та її медична складова отримали наприкінці XIX століття. Є. Осипов, І. Попов та П. Куркін відзначили, що земська медицина вже на той час набула визначених контурів, першорядним об'єктом клопотання цієї системи вважалось сільське населення². Певним наслідком дискусії, що точилась навколо пошуку найбільш доцільної форми діяльності земств, стала праця А.В. Абрамова, який, у цілому позитивно оцінюючи урядові заходи у цьому напрямку, особливо увагу звернув на такі аспекти, як динаміка змін кількості земських медичних установ, проблеми їхнього фінансування та забезпечення, труднощі практичної діяльності тощо³. Значна частина праць початку XX століття носили здебільшого публіцистичний характер і були покликані активізувати увагу суспільства до проблем діяльності земств в межах Російської імперії, при цьому автори не ставили за мету їх вивчення на території українських губерній, де також функціонували земства і вже на той час мали певний позитивний досвід. Своєрідною оглядовою працею було дослідження Б. Веселовського, в якому автор справедливо зазначав про неоднозначність процесів у земствах, різноманітній неоднорідності у формуванні мережі лікарських закладів, а також того що селянство було змушено або платити за медичну сферу або відмовитися від послуг лікаря⁴.

Увага приділялась становищу найманих сільськогосподарських робітників півдня України. Представники земської медицини губерній докладно описували не тільки санітарне становище, а й вдавалися до повного переліку стану гігієни та громадського здоров'я. Значними стали описи медичної практики, в рамках якої зустрічались приклади складної ситуації на селі, відсутності мінімальних знань стосовно власного здоров'я, значну недовіру до лікарів та медицини. Більшість селян покладалось на традиційну медицину та послуг знахарок.

В думках дослідників другої половини XIX століття формування земської медичної системи та її здобутки оцінюються як позитивні, як явище для розвитку перших кроків сільського благоустрою та підтримання здоров'я селян.

В радянський період позитивні оцінки поступилися місцем критиці діяльності як царського уряду, так і системи земств. Слід підкреслити особливе значення висвітлення земської реформи в радянській історіографії. Так звані «Великі реформи» другої половини XIX століття вважались буржуазними та реалізованими в інтересах правлячого класу, як і всі заходи всередині імперії. Але серед цього негативу було знайдено приклади позитивних початків, які сприяли розвитку головного героя радянської історіографії – робітничого класу, й селянства в тому числі. Через це медична складова земської реформи в Російській імперії не перебували під таким докладним ідеологічним осудом. Крім цього вивчення земств було прямо пов'язано з вивченням соціальної історії Російської імперії.

Історико-медичні дослідження з розвитку медицини, зокрема й земської, продовжилися й у наступні роки⁵. Цей процес особливо активізувався в 60-х р. XX ст., у зв'язку з ювілеєм – 100-річчям земської медицини. Зокрема, певним підсумком таких досліджень стало видання збірника статей «Нариси історії російської громадської медицини»⁶. У цілому, починаючи з 60-х р., спектр досліджуваних питань з земської проблематики постійно розширювався. Насамперед, це спостерігалось у напрямку вивчення особливостей становлення земської медицини. Зокрема, порушувалися проблеми спеціалізації лікарів; надання медичної допомоги певним категоріям селянства, санітарної організації, тощо⁷.

Загалом слід говорити про те, що в науковій літературі другої половини XX століття сформувались більш поглиблений інтерес до вивчення та оцінки медичної системи для українського селянства та й Російської імперії загалом.

¹ Сборник Херсонского Земства (1896). *Врачебная хроника Херсонской губернии*, 2; Земский сборник Черниговской губернии (1899). *Врачебно-санитарная хроника Черниговской губернии*, 4.

² Осипов, Е., Попов, И., Куркин, П. (1899). *Русская земская медицина*. Москва, 80.

³ Абрамов, Я. (1889). *Что сделало земство и что оно делает*. Санкт-Петербург, 55.

⁴ Веселовский, Б. (1909). *История земства за сорок лет*. Санкт-Петербург: О. Н. Попова, 1, 295-300.

⁵ Дупленко, К. (1957). *Материалы до истории развития охорони здоров'я на Україні*. Київ, 110.

⁶ Страшун, Н. (1965). Полвека земской медицины 1864-1914 гг. *Очерки истории русской общественной медицины*, 31-36.

⁷ Бржеский, В. (1966). Усовершенствование и специализация земских врачей. *Советская медицина*, 11, 138-140; Голяченко, А. (1966) К развитию земской медицины на Украине. *Советское здравоохранение*, 1, 66-70.

Оцінюючи розвиток та значення мережі земських медичних закладів П. Заблудовський відзначає той факт, що в другій половині XIX століття земська медицина за своїми здобутками значно перевищувала міську¹.

Для українських земель у складі Російської імперії зміни у мережі медичних закладів мали свої особливості. Справедливим є твердження О. Головка про незадовільне становище розвитку медицини Правобережжя. Тут ситуація погіршувалась тим фактом що старт земської реформи почався пізніше ніж в інших частинах імперії. З моменту свого заснування земська медицина зіткнулася не тільки з катастрофічним матеріальним становищем, епідемічними та інфекційними хворобами, а й повною недбалістю селян стосовно стану свого здоров'я². В світлі важливості профілактичних заходів знаковими були заходи спрямовані на подолання епідеміологічних захворювань та захворювань серед селянства.

Проблематика санітарно-гігієнічного становища українського села пов'язана з загальним станом медичного забезпечення селян, його ставлення до медичних закладів, особистого здоров'я та гігієни. Ця проблематика отримала свій розвиток в рамках етнографічних студій, а також багатьох публікацій, що присвячені повсякденному житті селянської громади. Теза про природне логічне ставлення селян до свого здоров'я викликає сумніви, через те, що селяни умови життя та праці селян були надзвичайно тяжкими, виснаження селянства було постійним, а також пересічний селянин не тільки важко працював, а й не мав змоги в умовах безгрошів'я та малоземелля забезпечити високий рівень харчування. Все це в свою чергу призводило до багатьох хвороб та низької тривалості життя³.

На сучасному етапі акценти вивчення цієї проблеми зазнають відчутних змін. Продовжують досліджуватися проблеми, пов'язані з формуванням і розвитком медичної галузі у 1865-1914 рр., на сторінках медичних наукових журналів⁴. Активно почали залучатися історики⁵ до вивчення проблеми становлення земств на сторінках публіцистичної та наукової періодики. Наразі фокус дослідження перейшов до тлумачення земств як органів місцевого самоврядування, розбудови медичної системи. У сучасній історичній науці посилюється розуміння другої половини XIX століття як своєрідного стартового етапу у формуванні системи медичного обслуговування українського селянства.

Значний розвиток отримало дослідження комплексу проблем санітарно-гігієнічного стану у другій половині XIX століття. Як у вивченні історії гігієни як розділу медицини, так і загального стану у цій важливій для громадського здоров'я царині. Слід говорити про значне зацікавлення та вивчення процесів гігієни в підросійській Україні загалом. Дослідники докладно вивчають як теоретичний так і практичний аспект, підкреслюють те, що не дивлячись на всі складнощі, відсутність фінансування та системної підтримки уряду в цій складній сфері охорони здоров'я почалися позитивні зрушення⁶. Більш уважно було проаналізовано важливість роботи медичних товариств, їх заходи по боротьбі з хворобами та протиепідемічні заходи. Такі роботи наповнюють історичну науку значним фактологічним матеріалом, активно залучають архівні матеріали.

У продовження такого прискіпливого вивчення медицини на українських землях поширення отримало вивчення розвитку медичних установ на локальному рівні. Такі дослідження засвідчують значний інтерес до вивчення медичної системи, більшого «олюднення» процесів розбудови медичної системи другої половини XIX століття. Розвідки відкривають більш ілюстровану картину розвитку медичних закладів на селі, дають більше знань стосовно реальної картини громадського здоров'я того періоду⁷.

Регіональний аспект проявлявся в особливості санітарно-епідеміологічній ситуації. Так для регіонів, де сільське населення не демонструвало значної соціальної мобільності стала характерною

¹ Заблудовский, П., Крючок, Г., Кузьмин, М. (1981). *История медицины*. Москва: Медицина, 120.

² Головка, О., Головка, В. (2000) *История медицины Поділля*. Вінниця, 178.

³ Болтарович, З. (1990). *Народна медицина українців*. Київ: Наукова думка, 125.

⁴ Чернобров, И. (1999). *Хирургия на Сумщине. Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины*, 5, 59-60.

⁵ Чиняева, Е., Голицин, Ю. (1999). *Земская служба в России. Эксперт*, 23, 53-54; Корнийчук, Л. (1995). *Экономический вопрос: в деятельности земств. Экономика Украины*, 1, 25-35.

⁶ Коцур, Н. (2011). *Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX-20-ті рр. XX століття)*. Корсунь-Шевченківський.

⁷ Головка, О. Головка, В. (2000) *История медицины Поділля*. Вінниця, 178; Кушніренко, І. (2016). *История Гуляйпільської медицини*. Запоріжжя, 255.

поступова розбудова земської медицини. Водночас для півдня України, який протягом досліджуваного періоду став центром найманої праці для населення регіонів, що страждали від малоземелля постала складна реальність незадовільного медичного обслуговування. О. Лугова вивчаючи побут та соціальне буття найманих сільськогосподарських робітників не тільки підкреслила складність медичного забезпечення цієї категорії селян в регіоні, а й представила цю проблему як наслідок слабкості мережі медичних закладів земств в реагуванні на значну соціальну мобільність. Незадовільні санітарні умови в місцях проживання на думку автора були спричинені відсутністю захисту прав селян на сільськогосподарських підприємствах та прагненням власників до економії коштів у отриманні прибутків. Вивчаючи умови праці у сільському господарстві Півдня України відзначила великий процент не тільки інфекційних захворювань, а й каліцтв у зв'язку з використанням машин¹. Загалом для істориків радянського періоду вивчення побуту сільськогосподарських найманих працівників було надзвичайно важливим елементом у процесі реконструкції соціально-економічного життя Російської імперії. В подальшому ця проблема була актуалізована в працях авторів, що досліджували становище найманих працівників та переселенців².

Я. Бойко розширив сюжет санітарну стану селянства, аналізуючи соціальне становище переселенців та найманих сільськогосподарських працівників зазначав про відсутність необхідних санітарних умов в місцях проживання внутрішніх мігрантів, а також слабкий рівень підтримки з боку держави. Потрапивши в новий для себе регіон українські селяни не були забезпечені відповідним медичним обслуговуванням, умови життя та праці мали антисанітарний стан³. Умови праці, побут, заробітна плата, медичне обслуговування і харчування українських трудових мігрантів в сільськогосподарській промисловості, висвітлено у праці В. Пашука⁴. Заробітчани та переселенці страждали від умов праці, погоди та незадовільного харчування, не існувало законодавчого забезпечення праці. При цьому в місцях працевлаштування санітарно-гігієнічна ситуація була надзвичайно складною, потребувала уваги з боку влади та медичних закладів. Земства утворювали медико-санітарні пункти, але їх діяльність не була ефективною. Це твердження не викликає сумнів в авторів, що опрацьовували проблематику становища українського селянства.

Цікавим є й той факт що в історичній науці розкриті аналогічні процеси, які були характерні для західноукраїнського селянства. Внутрішня еміграція у Австрійській імперії та праця на різноманітних промислових виробництвах супроводжувалася не тільки незадовільним санітарним становищем найманих робітників, а й частими епідемічними захворюваннями⁵.

Автори досліджень, що стосуються проблем охорони здоров'я відзначають не тільки низький матеріальний рівень забезпечення земської медицини, а достатньо поверхнєве ставлення селян до питання медицини та санітарно-гігієнічного стану. Розбудову дільничої системи протягом другої половини XIX століття призвела до того, що лікарі побачили перед собою картину санітарно-гігієнічної ситуації в українській сільськогосподарській громаді, яка характеризувалась надзвичайно сталими та відверто антинауковими уявленнями селян стосовно особистої гігієни та медицини загалом. До використання методів народної медицини, селян штовхала не тільки особисте матеріальне становище, а й слабка поінформованість стосовно симптомів тих чи інших хвороб, а також засилля забобонів та помилкових знань. Відсутність освіти та поінформованості давало про себе знати.

Аналогічні процеси були характерні для західноукраїнського селянства. Внутрішня еміграція у Австрійській імперії та праця на різноманітних промислових виробництвах супроводжувалася не тільки незадовільним санітарним становищем найманих робітників, а й частими епідемічними захворюваннями. При цьому вирішення цієї складної проблеми покладалося на місцеву владу, що не завжди сприяло практичному вирішенню нагальних проблем та покращення санітарно-

¹ Лугова, О. (1965). *Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму*. Київ: Наукова думка, 70-80.

² Дьячков, В. (1999). Труд, хлеб, любовь и космос, или о факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX-начале XX в. *Социально-демографическая история России XIX-XX вв. Современные методы исследования. Материалы науч. конф.* (Тамбов, 1999), 29-40.

³ Бойко, Я. (1993). *Заселение Южной Украины 1860-1890 гг.* Черкасы, 180.

⁴ Пашук, В. (2001). *Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.)*. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 95.

⁵ Ботушанський, В. (2000). *Сільське господарство Буковини*. Чернівці: Золоті литаври, 210.

епідеміологічної ситуації¹. Складні умови життя селянства негативно відбивалися на побутовій стороні буття, відсутність достатньої кількості коштів не тільки створювало умови для різноманітних захворювань, а й штовхало селян на звернення до методів народної медицини. Ці засоби не завжди виліковували хвороби, хоча селяни тривалий час зберігали недовірливе ставлення до офіційних медичних установ².

Таким чином слід підкреслити той факт, що в історіографії переважає думка про те, що друга половина XIX століття стала періодом початку змін в медичному забезпеченні та санітарно-гігієнічному становищі українського селянства. Розпочався тривалий процес формування загальної медичної системи. Російська імперія демонструвала певні темпи вирішення цієї складної проблеми, завдяки реформі місцевого самоуправління, в рамках якої реалізовувалася концепція земської медицини. Водночас в імперії підвищення рівня медичного обслуговування селянства відбувалося в умовах обмеженого фінансування, дефіциту кадрів. Не дивлячись на спроби реформування медичної сфери становище селянства було вкрай загрозливим і мало значну кількість недоліків, не всі селяни мали змогу отримати якісне медичне забезпечення, страждали від інфекційних хвороб та епідемій. На початок XX століття імперський уряд так і спромігся врегулювати системи охорони здоров'я і створити умови для рівного доступу до медичних закладів селян.

Аналізуючи існуючі нині праці які стосуються питань медичного забезпечення українського селянства другої половини XIX століття слід виокремити наступне. Така складна та багатомірна тема селянства починаючи з другої половини XIX століття посіла своєрідне важливе місце на сторінках наукових праць різноманітних дослідників. Загальним рефреном досліджень стало констатація недостатнього медичного забезпечення селянства, складні проблеми у царині санітарно-гігієнічного стану. Слід говорити про утворення значного корпусу наукових праць, які вивчали тематику під різними кутами зору, або були дотичними. Першим пластом масиву є студювання процесів про селянство, а також вивчення процесів що відбувалися навколо селянства (розвиток місцевого самоуправління, модернізаційні процеси у європейській частині Російської імперії). Другим елементом постає вивчення історії медицини, медичного обслуговування, санітарно-гігієнічного стану у імперії. Слід підкреслити, що вивчення історії розвитку медичної сфери створює умови, за яких на фоні загальноісторичних процесів відбувається реконструкція подій на локальному рівні, залучення більшого кола джерел Для науковців, що вивчали історію земств, селянство також стало значним пластом дослідження. Тлумачення медичної функції земств відкривало перед авторами картину безпосереднього функціонування цієї мережі, її вади та досягнення. Слід говорити про формування надзвичайно різноманітного корпусу праць стосовно медичного забезпечення українського селянства, медицини в українському селі та громадського здоров'я. Такі дослідження засвідчують значний інтерес до проблематики медичного обслуговування українського селянства. Перспективним напрямом досліджень видається пошук локальних сюжетів, шлях до більшого олюднення процесів розбудови медичної системи, опрацювання мікроісторичних тем та підходів. В такому випадку праці будуть відповідати загальному контексту розвитку історичної науки і слугуватимуть більш докладному розкриттю минулого українського селянства.

References:

1. Abramov, Ja. (1889). *Что sdelalo zemstvo i chto ono delaet* [What did the zemstvo and what does it do]. St. Petersburg [in Russian].
2. Boltarovich, Z. (1990). *Narodna medytsyna ukrainsiv* [Traditional medicine of Ukrainians]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Botushanskyi, V. (2000). *Sil'ske hospodarstvo Bukovyny* [Bukovina agriculture]. Chernivtsi: Zoloti lytavry [in Ukrainian].
4. Bojko, Ja. (1993). *Zaselenie Juzhnoj Ukrainy 1860-1890 gg.* [Settlement of Southern Ukraine 1860-1890] Cherkasy. [in Russian].
5. Brzheskij, V. (1966). *Usovershenstvovanie i specializacija zemskih vrachej.* [Improvement and specialization of zemstvo doctors]. *Sovetskaja medicina* [Soviet medicine], 11, 138-140. [in Russian].
6. Chernobrov, I. (1999). *Hirurgija na Sumshhine.* [Surgery in Sumy region]. *Problemy socialnoj gigieny, zdavoohranenija i istorii mediciny* [Problems of social hygiene, healthcare and medical history], 5, 59-60. [in Russian].

¹ Горинь, Г. (1993). *Громадський побут сільського населення Українських Карпат.* Київ: Наукова думка, 155.

² Вакула, Н. (2006). *Нариси з історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття.* Ужгород: Мистецька лінія, 160.

7. Chenykaev, V. (1903). Gubernskaja zemskaja medicina [Zemstvo medicine]. *Saratovskaja zemskaja nedelja* [Saratov Zemstvo Week], 2, 1-4. [in Russian].
8. Chinjaeva, E. Golicin, Ju. (1999). Zemskaja sluzhba v Rossii [Zemsky service in Russia]. *Jekspert* [Expert], 23, 53-55. [in Russian].
9. Djachkov, V. (1999). Trud, hleb, ljubov i kosmos, ili o faktorah formirovanija krestjanskoj semji vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [Labor, bread, love and space, or on the factors of the formation of a peasant family in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries]. *Socialno-demograficheskaia istorija Rossii XIX-XX vv. Sovremennye metody issledovanija. Materialy nauch. konf. (Tambov, 1999)* [Socio-demographic history of Russia of the 19th-20th centuries Modern research methods. Materials scientific. conf. (Tambov, 1999)], 29-40. [in Russian].
10. Duplenko, K. (1957). *Materialy do istorii rozvytku okhorony zdorovjia na Ukraini* [Materials on the history of health care development in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Goljachenko, A. (1966) K razvitiju zemskoj medicyny na Ukraine. [To the development of zemstvo medicine in Ukraine]. *Sovetskoe zdavoohranenie* [Soviet healthcare], 1, 66-70 [in Russian].
12. Holovko, O. Holovko, V. (2000) *Istoriia medytsyny Podillia* [History of Podillya medicine]. Vinnitsa. [in Ukrainian].
13. Horyn, H. (1993). *Hromadskyi pobut silskoho naseleння Ukrainykh Karpat* [Public life of the rural population of the Ukrainian Carpathians]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
14. Kornijchuk, L. (1995). Jekonomicheskij vopros: v dejatelnosti zemstv [Economic issue: in the activities of zemstvos]. *Jekonomika Ukrainy* [Ukrainian economy], 1, 25-35. Kyiv. [in Russian].
15. Kotsur, N. (2011). *Stanovlennia i rozvytok hihienichnoi nauky v Ukraini: shliakh kriz epokhy i sotsialni potriasinnia (druha polovyna XIX-20-ti rr. XX stolittia)* [Formation and development of hygiene science in Ukraine: the way through epochs and social upheavals (second half of XIX – 20's of XX century)]. Korsun-Shevchenkivskyy [in Ukrainian].
16. Kushnirenko, I. (2016). *Istoriia Huljaipilskoi medytsyny* [History of Gulyaypil medicine] Zaporizhia. [in Ukrainian].
17. Luhova, O. (1965). *Silskohospodarskyi proletariat pivdnia Ukrainy v period kapitalizmu* [The agricultural proletariat of southern Ukraine in the period of capitalism]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
18. Mironov, B. (1999). *Socialnaja istorija Rossii perioda imperii (XVIII-nachalo XX v.)* [The social history of Russia during the empire (XVIII – early XX century.)]. St. Petersburg: Izd. Dmitrij Bulanin. [in Russian].
19. Mirskij, M. (1996). *Medicina Rossii XVI-XIX vekov* [Medicine of Russia XVI-XIX centuries]. Moscow: Rosspjen. [in Russian].
20. Osipov, E. Popov, I. Kurkin, P. (1899). *Russkaja zemskaja medicina* [Russian zemstvo medicine]. Moscow. [in Russian].
21. Pashuk, V. (2001). *Zarobitchany Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX st.)* [Workers of Right-Bank Ukraine (second half of XIX century)]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
22. Strashun, N. (1965) Polveka zemskoj medicyny 1864-1914 gg. [Half a century of zemstvo medicine 1864-1914]. *Ocherki istorii russkoj obshhestvennoj medicyny* [Essays on the History of Russian Public Medicine], 31-36 [in Russian].
23. Vakula, N. (2006). *Narysy z istorii medytsyny Zakarpattia: z davnikh chasiv do 40-kh rokiv XX stolittia* [Essays on the history of medicine in Transcarpathia: from ancient times to the 40s of the twentieth century.]. Uzhhorod: Mystetska liniia. [in Ukrainian].
24. Veselovskij, B. (1909). *Istoriija zemstva za sorok let* [History Zemstvos forty years]. St. Petersburg: O. N. Popova, 1 [in Russian].
25. Sbornik Hersonskogo Zemstva [Collection of Kherson Zemstvo] (1896). *Vrachebnaja hronika Hersonskoj gubernii* [Medical chronicle of the Kherson province], 2. [in Russian].
26. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii [Zemsky collection of Chernihiv province] (1899). *Vrachebno-sanitarnaja hronika Chernigovskoj gubernii* [Medical and sanitary chronicle of the Chernihiv province], 4. [in Russian].
27. Zabludovskij, P. Krjuchok, G. Kuzmin, M. (1981). *Istoriija medicyny* [History of medicine]. Moscow: Medicina [in Russian].